УДК 808.50: 301.651.3

РОЛЬ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ПРИ ВЖИВАННІ І СПРИЙНЯТТІ ЧЕСЬКИХ ПРАГМАТИЧНИХ КЛІШЕ

Баландіна Н.Ф., к.філол.н., доцент

Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка

Комунікативно-прагматична перспектива дослідження чеських прагматичних кліше (далі ПК) виходить з прагматичної специфіки мовного об'єкта і грунтується, по-перше, на широкому тлумаченні поняття комунікативного середовища, де вони функціонують (йдеться не стільки про лінгвістичний контекст, скільки про багатовимірний, невербальний: фізичний, соціальний, історико-культурний, ментальний тощо), по-друге, на когнітивній природі мовної взаємодії і, по-третє, на зануренні проблематики значення висловлювань у проблематику їх вживання і розуміння. Поняття соціального контексту є кроком уперед при відповіді на питання: яким чином, маючи певну ситуацію, мовець підбирає найбільш слушні для неї прагматичні формули. Але, з іншого боку, цілком закономірно постає питання: яким чином, сприймаючи певні ПК, носій мови може більш-менш точно відтворити ситуацію. Якщо ми чуємо формулу подяки, то знаємо не тільки те, що вона означає, а також що її виголошенню має передувати якась дія, яка конвенційно заслуговує схвалення і подяки, а невигошення формули у відповідній ситуації викликає осуд. Таким чином, при комунікативній інтерпретації ПК ми повинні відповісти принаймні на такі питання: "Що було сказано?", "З якою метою це було сказано?", "Чому це було сказано в такій формі?", "Чому це взагалі було сказано?" тощо.

Щоб упоратися з цим завданням, необхідно сформувати єдину концептуальну основу, в межах якої могли б розглядатися значення ПК. На наш погляд, лінгвістичний аналіз мовних одиниць і вивчення структури прагматичного контексту є необхідною умовою, але недостатньою. Тут має бути задіяний ще й інший фактор – когнітивний. У зв'язку з цим природно було б запитати: яким чином когнітивне підгрунтя, що пов'язане з фактами дійсності, намірами, особистісним досвідом і компетенцією мовців, має відношення до аналізу мовних одиниць. Про те, що ці і споріднені з ними явища повинні цікавити і лінгвістику, доведено багатьма дослідниками, але чи не найкраще це обгрунтував Ч. Філлмор. "…по перше, судження і стратегія інтерпретації… напевно що впливають на вибір конкретних лінгвістичних форм і категорій; по-друге, існують певні розбіжності між мовами у способах, якими мовний матеріал відтворює конкретні образи чи практичні дані, і, нарешті, по-третє, всі ці поняття уможливлюють формулювання деяких узагальнень відносно стратегії інтерпретації тексту людиною. Таким чином, можливі тут аргументи зводяться до того, що наведені факти пов'язані з вибором мовного матеріалу, варіюванням його від мови до мови і з відповідними узагальненнями, тобто з питаннями, які лінгвісти, якщо не "лінгвістика" у вузькому розумінні, повинні вміти розв'язувати" [1, 308].

Зазначимо, що обравши когнітивне підгрунтя аналізу, для нас є важливим не тільки, що думає при вживанні ПК мовець (часто цей процес, практично неосмислений, відбувається на рівні під- чи надсвідомості), а й якою є його поведінка на предмет її соціальної адекватності, відповідності конвенційним нормам і характеристикам контексту. Не можна не зважати при цьому й на загальну вимогу успішного спілкування – наявність щирості, що грунтується на відповідності думок змісту висловлювання, але це предмет окремої розмови.

Отож, при інтерпретації ПК необхідно знати насамперед характер комунікативного акту, при якому відбувається вживання і сприйняття аналізованих нами мовних одиниць. Інформація і комунікація тут постають як два боки одного і того ж явища. У будь-який момент розмови інтерпретатору для адекватного розуміння необхідно знати концепти, категорії, норми, стратегії, жанри і при необхідності активізувати їх у пам'яті. Унаслідок цього у працях учених наполегливо звучить думка про інтеграцію ментальної і вербальної репрезентації знань, про безперспективність протиставлення знань мови комунікативним і енциклопедичним знанням, а семантики прагматиці. Власне, цим і пояснюється пильна увага прихильників когнітивних наук, а когнітивної лінгвістики зокрема, до концептуальної організації і представлення знань. Знання різних типів комунікативних ситуацій і соціальних ознак називають ще соціальною компетенцією на противагу іншим компетенціям – мовній, інтеракціональній, стратегічній, метакомунікативній, енциклопедичній тощо. Логіки, соціологи, психологи і лінгвісти внесли ряд суттєвих коректив у визначення компетенції і представили її у різноманітних класифікаціях і по-різному структурованою [2, 104-105; 3, 14-35; 4, 88-152]. Їхнє інваріантне розуміння компетенції як певного набору знань і сукупного досвіду учасників спілкування (як набутого, так і вродженого) не має нічого

спільного з уявленням про неї Н. Хомського, який працював лише з мовною компетенцією і сприймав її як уроджене вміння породжувати граматично правильні речення [5]. Зосередження уваги більшості вчених на соціальних і психологічних аспектах використання мови викликало появу поняття комунікативної компетенції, яке в контексті нашого дослідження безумовно заслуговує детальнішого розгляду. Не можна не погодитися з тим, що знання соціальних норм вживання мови є не менш важливим елементом, ніж знання словника мови і її граматичних правил.

Комунікативна компетенція – це знання, якими володіє носій мови і які стосуються не тільки формального коду, а й соціальних наслідків мовного вибору. "… це набір припущень, якими диспонують комуніканти і які функціонально використовують під час активної участі у комунікативних процесах, при цьому їх необхідно вміти реконструювати в актуальному процесі мовленнєвої діяльності" [6, 67]. Такі знання в контексті вживання і розуміння ПК стосуються насамперед рівня мовлення, на якому мова постає як відкрита система в постійній взаємодії зі своїм оточенням. Ці знання можна назвати ще й прагматичними знаннями, до складу яких входять знання фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні і семантичні. Комунікативно-прагматична компетенція передбачає кореляцію мовних і соціальних навичок і вмінь і вимагає побудови задовільної моделі, яка б визначала правила мовлення, дозволяла описати і пояснити ситуативно зумовлене вживання і розуміння мови. Отож, здатність до вживання мовних знаків і їх розуміння предбачає, за Дж. Серлем, два основних типи знань: знання "Про що?", тобто мовну компетенцію, і знання "Як?" – комунікативну [7, 160-169].

Комунікативна компетенція грунтується на мовній, вихідному пункті лінгвістичного аналізу ПК. До **мовної компетенції** у нашому випадку слід віднести знання репертуару ПК (їх значень, відношень полісемії, синонімії, антонімії, омонімії, гіпонімії тощо), правил граматичної організації, синтаксису і функцій – усього того, що є предметом традиційної лінгвістики. До мовних знань умовно можна включити також знання невербальні (темп мовлення, наголос, інтонація, висота тону і т.ін.) і паралінгвістичні (жести, міміка, рухи тіла тощо). Звичайно, що у цьому випадку йтиметься лише про типізовані знання.

Саме значеннєві характеристики мовних одиниць є тим підгрунтям, з якого має розпочинатися комунікативно-прагматична інтерпретація ПК, і фундаментом, на основі якого конструюється висловлювання чи текст. І це закономірно, бо кожен мовний знак мусить виражати якийсь зміст. Як дотепно зауважив з цього приводу відомий чеський спеціаліст у галузі практичної комунікації Ір. Томан: "Говорити беззмістовно – те ж саме, що язиком горох молотити". "Відповісти на запитання, що являє собою зміст мовного знака, це не тільки розв'язати одну з ключових проблем мовознавства, це, в першу чергу, зрозуміти механізм людського мислення, ті психологічні процеси, що відбуваються в головному мозку людини, результати яких фіксуються у вигляді знакового змісту" [8, 14]. Ця особливість мовних знаків відобразилась і при вживанні ПК, значеннєві характеристики яких дуже своєрідні і не завжди мають пряме відношення до референції. Як приклад візьмемо набір стандартних формул, призначених для зав'язування чи переривання контакту, серед яких виділяють вітання Dobrý den / večer!, Dobré ráno / jitro / poledne!, Vítám vás!, Bud´te vítán!, Zdravím vás!, Zdravíčko!, Pánbůh zdraví!, Dobrýtro!, Pámbu dobrej večer!, прощання Na shledanou!, Sbohem!, Bud´te / Jděte / Zůstávejte s Pánembohem!, Dobrou noc!, Bud´te zdráv!, Mějte se dobře / hezky! Zdrávi byli!, універсальні формули вітання і прощання Nazdar!, Ahoj!, Má úcta!, Pozdrav Pánbůh!, Zdařbůh!, Ruku líbám!, Tě buch! Вони є неоднорідними і за формою, і за змістом, і за сферою вживання. Проілюструємо значеннєві особливості вітання Dobrý den!. Вже спочатку можна зазначити, що його значення практично не має відношення до оцінки чи характеристики дня, тобто представлена у формулі референція не є актуальною й інформаційною і її не можна оцінювати з позицій істинності. Вираз вважається конвенціоналізованою формулою вітання у стереотипній ситуації, що, ймовірно, походить від побажання Dej vám Pánbůh dobrý den. Ці імпліковані ознаки представимо в прототипному значенні: "Бажаю тобі доброго дня і цим повідомляю, що хочу підтримувати з тобою гарні соціальні стосунки". Інша синонімічна конвенційна формула вітання Vítám vás! відрізняється від попередньої тим, що предикат vítám належить до перформативів - слів, які позначають дію і одночасно нею являються, - тому з логічного погляду є завжди істинною, а її прототипне значення окреслимо так: "Вітаю тебе і цим повідомляю, що хочу підтримувати з тобою гарні соціальні стосунки".

Знаючи набір ПК і референційну можливість представляти світ і водночас виражати ставлення до нього, у процесі вживання активно "експлуатується" емоційний потенціал значення, референційні ж характеристики дещо притлумлюються. Так, у сучасному чеському дискурсі засвідчується яскраво виражене маніпулятивне вживання клішованого звертання Dámy a pánove!, яке за референцією і смислом тотожне формулі Paní a pánove! Однак дедалі частіше чуємо, особливо в оголошеннях і рекламі, звертання Dámy a pánove!. Ця особливість пояснюється прагматичним чинником: ставленням мовців до знаків, можливістю вибору і маніпулюванням свідомістю. Слово dáma набуло компліментарної семи, відсутньої у слові páni, що чи не найпереконливіше доводить функціонування такого компліменту, як Tahle ženská / páni je dáma!

Важливим є і знання вербальних інтенсифікаторів прагматичної сили кліше, зокрема прикметників, прислівників, часток, вигуків тощо, а також таких риторичних фігур, як емфази, висхідної градації, порівнянь, гіперболи та літоти.

Вживання і сприйняття ПК залежне також від знання мов чи варіантів мов (кодів), зокрема, чи вміють мовці ними користуватися і чи розуміють їх. Залежно від ситуації і стосунків між мовцями може застосовуватися тільки один код, іноді коди можуть чергуватися чи навіть змішуватися. Мовна компетенція носіїв чеської мови передбачає знання ПК у кодифікованій чеській мові, а також їх еквівалентів і аналогів у різних її варіантах. Ідеться про літературну чеську мову (spisovná čeština) як стандартну, її різновид – розмовну мову (hovorová čeština), інтердіалект – загальноприйнятну розмовну мову (obecná čeština), діалекти, соціолекти і навіть ідеолекти.

Поняття мовної компетенції включає і знання функцій мовних одиниць. Під мовною функцією ПК ми вбачаємо здатність створювати комфортні умови соціальної взаємодії у стереотипних ситуаціях. Наведені вище прототипні значення ПК вітання включають і функціональне значення, без нього пояснення змісту ПК було б неповним. Функціональні і значеннєві характеристики кліше, виділяючись певною самостійністю, все ж залежні від цілого ряду екстра- й інтралінгвістичних факторів.

Мовець, навіть прекрасно знаючи код спілкування, не може поводитися як йому заманеться, він має враховувати і дещо інше, що, власне, виходить за межі лінгвістичної компетенції. Хоча, зазначимо, що в деяких випадках межа між комунікативною і лінгвістичною компетенціями є досить умовною. Ще М.М. Бахтін зазначав, що не можна зрозуміти слово, враховуючи лише його предметне значення, кожне слово вбирає, всмоктує в себе чужі репліки, напружено їх перетворюючи [9, 338]. Те ж вітання Dobrý den ! може мати однакову форму як у репліці-стимулі, так і в репліці-реакції. Вони є однаковими і з погляду логічного змісту, але різними за комунікативно-прагматичними ознаками на рівні дискурсу: репліка-стимул є спроба зав'язати контакт, а репліка-реакція – підтвердження контакту, точніше – згода на утримання гарних соціальних стосунків.

Комунікативна компетенція означає здатність не тільки породжувати граматично правильні речення, адекватно співвідносячи їх з дійсністю, але й обирати серед них саме ті, що найбільш адекватно відображають соціальні норми поведінки в конкретних актах мовленнєвої взаємодії і відповідають намірам мовців. Знання мови, як дещо категорично зазначав Д. Хаймс, - це знання, як мову застосовувати, і без цих навичок "ідеалізований мовець-слухач" був би культурним монстром [4, 38]. Дозволимо собі дещо переформулювати висловлювання Д. Хаймса і назовемо знання "як мову застосовувати" не мовними, а комунікативними. Власне, можна погодитися і з Г.Г. Почепцовим (мол.), який вважає, що "тут ми зустрілися з феноменом іншого рівня – *новим типом лінгвістичного знання*" (курсив наш. - Н.Б.) [10, 122], основною рисою якого є динамізм. Будь-яке вживання мови, чи то художній твір, чи репліка в розмові – представляє собою частку потоку людського досвіду, що безперервно рухається. У цьому, власне, і полягає складність проблеми. Рухомість, змінюваність об'єкта лінгвістичного дослідження може призводити до неможливості виведення необхідних для науки універсалій. За динамічний підхід доводиться "платити" значною кількістю винятків, значним огрубленням явища, нечіткістю меж, викликаних, за образним висловлюванням Н.Д. Арутюнової, "неспокійною безмежністю суб'єктивних смислів". Однак дозволимо собі зауважити, що без такого огрублення, приблизності і винятків не може обійтись будь-яка наука.

Думка про те, що всі сприймають одне і те ж слово чи речення по-різному є справедливою, але не релевантною для інтеракції. Суб'єктивний фактор, що впливає на неоднаковість сприйняття не варто перебільшувати. Нормальність спілкування грунтується на узгодженості дій, а не на ідентичності сприйняття. Л.А. Булаховський, виділяючи об'єктивний і суб'єктивний моменти значення, слушно зазначав: "… кількість значень, властивих певним словам, досить обмежена: об'єктивні значення, тобто значення спільні для даних колективів, винятково стійкі і доходять у всьому істотному однаково від тих, хто говорить і (пише), до тих, хто слухає (читає) [11, 31]. Релевантність неоднаковості сприйняття виступає на передній план лише тоді, коли відбувається неадекватне розуміння сказаного, тобто, коли одна референція сприймається як зовсім інша. Основні ж закономірності, що визначають взаємодію мовців відзначаються приблизно однаковим розумінням мови. Ми не маємо прямих свідчень про те, як відбувається процес розуміння (під час спілкування ми його практично не відчуваємо), але відразу ж зауважуємо, коли відбувається неповне розуміння чи повне нерозуміння.

Вступаючи в "стихію" комунікації, ми все ж ризикнемо виділити в ній те, що забезпечує нормальне вживання і розуміння мовних одиниць, але типізуючи його і структуруючи. За своєю природою ці структури насамперед не лінгвістичні, а когнітивні, хоч і грунтуються на знаковій природі мови. Що ж крім мовних знань є важливим для вживання і розуміння ПК і формує базовий набір комунікативних знань?

Шукаючи відповідь на це питання, ми знову змушені звернути увагу на специфіку об'єкта – насамперед комунікативність і конвенційність. ПК функціонують в умовах стереотипної інтеракції в зоні

прагматичних координат "я – ти – тут – зараз", тому учасники спілкування повинні зважати на це, знати особливості, які можуть бути корисними для правильного вживання і розуміння не тільки референційного значення, а й прагматичного. У даному випадку йдеться про **знання соціального контексту**, якість і обсяги якого є величиною змінюваною, але в переважній більшості найбільш впливовими називають три фактори: адресант, адресат і ситуація. Офіційна чи неофіційна ситуація спілкування, а також соціальний статус суб'єктів мовлення, їх вік, відношення можуть залежно від обставин членуватися на більш конкретніші ознаки, при цьому не виключати одна одну, а перехрещуватися і зумовлювати мовний вибір і розуміння.

Чималу роль у взаєморозумінні відіграє **знання комунікативних норм** (принципів, максим), уперше системно сформульованих П. Грайсом. Грайс вважає співпрацю основою будь-якої комунікації: "Співпрацюй з партнерами і формулюй свої репліки так, як того вимагає актуальна ситуація". Цей загальний принцип П. Грайс доповнює чотирма правилами – максимами спілкування: (1) максима кількості – "Скажи достатньо, інформативно"; (2) максима якості – "Говори правду"; (3) максима релевантності – "Говори по суті"; (4) максима способу – "Висловлюйся ясно, зрозуміло, недвозначно" [12, 45-58]. Представлені П. Грайсом максими є лише бажаною перспективою, насправді ж їх часто не дотримують, зокрема і через вживання ПК. Ідеться насамперед про порушення принципу правдивості. З гуманістичного погляду варто погодитися з тим, що основним показником спілкування є його моральна результативність. Заради цього формуються комунікативні стратегії і здійснюється вибір мовних одиниць. Буває, що зробити це нелегко: дотримуючись максими якості ("Говори правду"), можна порушити максиму такту. Значення ПК часто не відповідає "правді" ситуації, зокрема, у клішованих метафорах, гіперболах, літотах або ж у непрямих мовленнєвих актах чи в іронічному слововживанні. Сказана прикордонником під час паспортного контролю фраза Bud´te tak laskav a předložte svůj pas у смисловому плані побудована як прохання. Однак ті, що виголошують її, і ті, кому вона адресована, знають, що це конвенційна формула фіктивного прохання – насправді ж вона є наказом пред'явити паспорт.

Чому виникає різниця між смислом логічним і прихованим? Причиною порушення максим часто виступає моральна рефлексія. Об'єктом вербального акту завжди є хтось інший – той, до якого ми повинні ставитися не тільки з огляду наших потреб, а й з погляду моралі, яка висуває свої норми. Моральна поведінка передбачає ввічливе ставлення до людей. Увічливість – необхідний компонент практики спілкування. Увічливість, мовний етикет спонукали Г. Ліча доповнити принцип П. Грайса принципами ввічливості, дотримання яких є таким же важливим, як і дотримання принципу співпраці. Г. Ліч сформулював їх у вигляді таких правил, як максима такту – "Намагайся, щоб партнер по комунікації мав максимальний зиск і мінімальні збитки"; максима великодушності – "Намагайся, щоб ти сам унаслідок інтеракції мав мінімальний зиск і максимальні збитки"; максима визнання – "Обмеж до мінімуму критику партнера, визнавай його й оцінюй щонайвище"; максима скромності – "Збільшуй у розмові критику самого себе, обмеж до мінімуму оцінки, позитивне оцінювання самого себе"; максима згоди – "Обмеж до мімімуму незгоду і намагайся максимально збільшити згоду між собою і партнерами"; максима симпатії – "Якомога більше стримуй антипатію і максимально розвивай симпатію між собою і партнерами"; максима фатична – "Підтримуй розмову й уникай мовчанки" [13].

Категорію ввічливості вважають регулятивною категорією, такою, що гармонізує процес спілкування [14], хоча, будучи формальною, вона не завжди відповідає "правді" щирості. Цей маніпулятивний потенціал багатьох ПК використовується при нещирому мовленні, коли психічний стан мовця не відповідає представленому словесно. Нещирість, хоч і небажана в мовленнєвих актах, все ж іноді може бути і нормативною. Наприклад, вживаючи кліше Jsem rád…, Těším se… не обов'язково реально відчувати і невербально виражати задекларований в них емоційний стан. Категорія ввічливості будучи нормативною, але факультативною у спілкуванні, може мати різну репрезентацію, проте серед вербальних засобів тут варто виділити особливу роль ПК.

ПК функціонують переважно не ізольовано, а в межах певного дискурсу чи тексту, формуючи підгрунтя для ефективного спілкування. Хто їх вживає, повинен володіти **знанням текстових структур**, зокрема жанрів, щоб доцільно вводити ПК у тканину тексту, уміти певним чином увиразнювати, модифікувати й індивідуалізувати. У таких випадках відносяться до ПК як до сегментів тексту, які в глобальній текстовій структурі виконують притаманні їм функції. Такі знання є актуальними при написанні листів, які, маючи стандартизовану структуру, вимагають одночасно і збереження конвенціоналізованої форми, і розумного вияву творчого потенціалу. Більш того, на відміну від більшості інформативних комунікативних актів, типізовані глобальні структури можуть за певних умов розглядатися як культурно зумовлені. Як приклад можна навести чеські клішовані фрази Váš …/ Vaše…, Tvůj…/ Tvá… заключної частини ділових і дружніх листів.

Вагому роль у виборі ПК відіграє обрання стратегії; природно, що, у свою чергу, цей поведінковий аспект залежить від **знання стратегій.** Ідеться насамперед про те, яку формулу обирати, яку задавати тональність спілкуванню, якою має бути послідовність вербальних і невербальних дій. Наприклад, це

може бути демонстрація турботи або ж, що ненормативне, її симуляцією, зокрема у сучасній рекламі, демонстрацією приятельських стосунків чи їх симуляцією у сучасних радіо- чи телепередачах. Тут теж потрібно зважати на культурну зумовленість спілкування, схему, яка задає нам готові форми поведінки. Зіставляючи культурні норми поведінки американців і чехів, письменник Й. Несвадба писав: "Když někoho oslovíte: „Jak se máte?", američan neodpoví: „Děkuji, a jak se máte vy?", nýbrž: „Děkuji, mám se báječně, a jak se máte vy?" Крім того, як точно підмітив К. Чапек у одному з нарисів, чехи, відповідаючи на питання „Jak se máte?", завжди скаржаться на життя, але роблять це бадьорим тоном, наче похваляються труднощами, без яких живуть лише нероби. У серйозної людини в голові начебто самі турботи.

Урешті-решт важливими є і знання реального світу (**енциклопедичні знання**), але частіше не глобальні, а знання пов'язані зі щоденними життєвими ситуаціями, звичками, що формують пресупозиції значень ПК. Іноді просто неможливо висловити все, що ми думаємо, тому сподіваємося на контекст, ситуацію і знання світу. Іноді мовний вибір буває не дуже точним щодо ситуації і її інтерпретації, але комунікація відбувається, і це пояснюється саме компетенцією. Зокрема, питання чоловіка до дружини під час сніданку Jak se máš? може бути виявом турботи (формальної або щирої), або ж непрямим мовленнєвим актом, наприклад, мінімалізацією негативної реакції на несмачну страву чи недружнє ставлення. Тобто, дане ПК, що має стійку синтаксичну структуру питального речення, може інтерпретуватися по-різному. Відповідь залежить від уміння "розшифрувати" формулу адресатом і обрання відповідної стратегії поведінки.

Компетенція дозволяє заповнювати прогалини у значеннях ПК, що виникають з-за неточності і неінформативності референції або навіть її спотворенні. З цього приводу існує цікава думка Й. Бергмана, що "невизначеність, незавершеність, неоднозначність дискурсу повсякдення" не можна вважати недоліком, оскільки "лише завдячуючи цим модальностям можлива комунікація і розуміння повсякденного життя" [15, 168]. Крім того, здається, що саме невизначеність і неточність дискурсу вносить певний творчий елемент у сприйняття мовних одиниць; невідповідність же компетенцій призводить до комунікативних невдач (неповного розуміння), а то й до конфліктів (повного нерозуміння).

Як бачимо, комунікативна компетенція є складним утворенням різних знань, своєрідним міксером (порівняння Р. Белла). Проте, здається, метафоричне представлення компетенції як міксера (буквально 'змішувача') є не зовсім адекватним, оскільки затінює структурованість явища, що є своєрідною "базою даних" для користувачів. Набір знань, властивих тому чи іншому індивіду, вроджених чи набутих і організованих через досвід, можна порівняти із сіткою (гумбольдтіанська аналогія), через яку він бачить світ, системою категорій, за допомогою яких цей світ членується і пояснюється. Теоретично у всіх людей, що є членами певного суспільства і розмовляють однією мовою, суми знань повинні збігатися. Тому точнішим здається уявлення про компетенцію як про організовані в концептуальні системи знання, які можна описати в термінах фреймів, сценаріїв, схем і т.ін. [1, 3, 16, 17]. Всі вказані поняття мають відношення до концептуальних утворень, що є фрагментами знання про світ, зосередженими навколо певного поняття чи типової для даного соціуму ситуації і пов'язаними з конкретною інформацією, а також може включати дані про послідовність дій у конкретній ситуації. Такі ментальні схеми забезпечують орієнтацію у стереотипних ситуаціях і подіях, у яких ми беремо участь чи які спостерігаємо. Вони дозволяють включатися в комунікацію і більш-менш адекватно пояснити поведінку інших людей, а також планувати свої дії і робити їх прийнятними для даної спільноти чином, щоб партнери по спілкуванню розуміли наші наміри і логіку наших вчинків.

Для представлення ситуацій і процедур їх розв'язання останнім часом активно розробляється формальний апарат, закладений на використанні фреймів. Фрейм представляє собою ієрархічно організовану систему даних, яка є мінімально необхідною для опису стереотипних ситуацій. Фреймові описи подаються у вигляді стандартних структур, що робить їх особливо зручними для моделювання об'єкта і процедур управління за допомогою електронної техніки. Елементи фрейма іноді називають слотами, що містять опис певних варіантів значень ознак ситуацій чи дій для їх розв'язання. За своєю природою фрейми – це структури не лінгвістичні, а когнітивні, але грунтуються на знаковій природі мови. Та, на жаль, як зазначають дослідники, "незважаючи на явну "моду" на фрейми, в існуючих на цей час дослідженнях по суті не ставиться питання про наявність безпосереднього зв'язку між понятійними фреймами як засобами організації практики і мовою" [18, 113]. Далекими від життя є і структуралістські моделі мовних одиниць, практично вільні від будь-яких зв'язків з компетенцією.

У зв'язку з цим і надалі залишається актуальною проблема комунікативно-прагматичного дослідження мовних одиниць на концептуальній основі. Зокрема перед нами постає завдання дослідження ПК, які є лише видимою вершиною айсберга концептуального утворення, здатною актуалізуватися у процесі породження чи сприйняття висловлювання.

Щоб визначити опорні компоненти концептуальної схеми, необхідно зважати на основні вимоги, що висуваються до когнітивних моделей, - це уніфікованість, таксономічність, багатовимірність і надійність.

Дж. Лакофф у своїй теорії фреймів виділяє ще гетерогенність складу, нечіткість, а також центральність – наявність елемента, який має максимальну кількість ознак інваріантного змісту, і можливість поширення моделі за рахунок нових знань [17].

Зважаючи на ці вимоги, на даному етапі дослідження виділимо спочатку основні компоненти моделі. Вихідним його пунктом вважаємо визначення прототипної сцени, оскільки насамперед вона співвідноситься зі значеннями слів чи висловлювань. Проілюструємо це на прикладі сцени "Виголошення тоста", для якої типовими є такі ПК: Připijeme si / Napijeme se na vaše zdraví / přátelství / …, Na vaše zdraví!, At´ slouží ke zdraví!, Na zdraví!, At´ žije! Прототипне значення цих формул можна сформулювати приблизно так: "Пропоную випити за …, оскільки хочу підтримувати з тобою/ з вами / з Вами гарні соціальні стосунки".

Прототипне значення вказаних ПК передбачає не тільки обов'язкову наявність адресанта і адресат(-а /-ів) і вербальну ('виголошення тосту') та невербальну ('підняття келиха') дію, що у сукупності можна назвати сценою, а й відкриває перспективу для розширення уявлення про атрибути сцени і наявних на ній "акторів". Виголошення тостів вимагає певного "набору" компетенцій. Спробуємо їх схематично окреслити.

Знання повсякденних ситуацій дозволяє людям припускати можливість збиратися в більш-менш однорідні угруповання з якоїсь нагоди (або без неї) для приємного проведення часу за спільним столом (чи його уособленням) і час від часу підтверджувати наявність спільноти певними промовами, що називаються тостами. Соціальні знання про ситуацію змушують зважати на неформальність або симуляцію неформальної обстановки і ієрархію мовців. Переважне право на виголошення тосту має насамперед той, хто посідає вищу статусну позицію, як правило, це старша за віком людина переважно чоловічої статі. Власне, виконання ролі промовця автоматично зміцнює комунікативну позицію, піднімає її на вищий щабель, і слухачі повинні це враховувати і певним чином поводитися, зокрема вислухати тости. Тут ми вже переходимо в область знань норм і умов успішного спілкування. При виголошенні тосту такими вважається актуальність рематичної частини і щирість. Знання правил і структури ведення розмов, особливо за святковим чи урочистим столом, вимагає природно і невимушено "вплітати" тости у тканину дискурсу. І, нарешті, знання стратегій поведінки в певних ситуаціях дозволить обрати потрібну формулу, наприклад, щоб виразити не тільки солідаризацію, а й постати як приємна, винахідлива чи дотепна людина.

Актуальними для виголошення тостів і їх сприйняття є також знання мовні: (а) лексичні - наприклад, можливість варіювання лексичним складом рематичної частини: zdraví / přátelství / štěstí / lásku / spolupráci / aby vám to vyšlo і т.ін. у складі ПК дозволяє "наблизити" тост до життя, можна назвати і знання лексичних можливостей посилення прагматичної сили, зокрема таких інтенсифікаторів, як присвійних займенників, прислівників, часток; (б) граматичні - наприклад, знання таких граматичних категорій, як наказоваго (At´ slouží ke zdraví!) й умовного способів (Dovolte, abych připil na naše přátelství), порядку слів Na vaše zdraví připijeme!, можливості компресії Na vaše zdraví!; (в) фонетичні - окличність інтонації, логічний наголос; (г) паралінгвістичні - рухи тіла (наприклад, підняття келиха), вираз обличчя (відкритий, дружелюбний погляд, усміхненість).

Звичайно цей перелік знань, які можуть активізуватися в ситуації виголошення тосту не претендує на повноту, а є лише спробою виділення найважливіших вузлових моментів концептуального утворення, названого будь сценою, схемою, моделлю чи фреймом. Активізація одного призведе до активізації інших, оскільки кожен з них не є достатнім для визначення специфіки прототипного концептуального утворення, названого "Виголошенням тосту". З іншого боку, ці компоненти компетенції не виключають, а знаходячись на перехресті, передбачають один одного.

ПК, будучи частиною когнітивних репрезентацій певних ситуацій у свідомості членів даної мовної спільноти, передають вустами мовця ментальну спрямованість на реальні об'єкти і стани довкілля, компетентний слухач же (чи читач) про цей вектор знає. Підсумовуючи сказане, зазначимо: нашу здатність розуміти стереотипні теми дискурсу чи тексту, оперувати одночасно як частиною, так і цілим, а також формувати установку, а відтак і алгоритм дій при їх розгортанні чи сприйнятті зумовлює компетенція.

ЛІТЕРАТУРА

1. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // Зарубежная лингвистика. – М.: Прогресс, 1999. – Т.3. – С. 303-350.
2. Hoffmannová J. Stylistika a… - Praha: Tryzonia, 1997. – 200 s.
3. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
4. Белл Р.Т. Социолингвистика: Цели, методы и проблемы. – М.: Международные отношения, 1980. – 318 с.

5. Хомский. Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 260 с.

6. Kořenský J., Hoffmannová J., Müllerová O. Metoda analýzy komunikačního procesu // Naše řeč. – 1987. – Ročník 70, červen. – S. 57-69.

7. Серль Дж.Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып.17. – С.151-169.

8. Попович М.М. Питання структури мовного знака та деякі аспекти його тлумачення в сучасних лінгвістичних працях // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія "Германська філологія". – Чернівці, 2000. – Вип.84. – С. 11-21.

9. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература, 1972. – 500 с.

10. Почепцов Г.Г. (мл.). Коммуникативные аспекты семантики. – К.: Вища школа, 1987. – 131 с.

11. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1955. – 248 с.

12. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Speech Akts. – New York: Akademic Press, 1975. – Vol.3. – P.41-58.

13. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 220 p.

14. Кормилицина М.А., Шамьенова Г.Р. Категория вежливости в оценочных речевых жанрах // Жанры речи. – Саратов: Изд-во Государственного учебно-научного центра «Колледж», 1999. – С. 257-266.

15. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. – С-Петербург: Алетейя, 1998. – 265 с.

16. Долинин К.А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия // Жанры речи. – Саратов: Изд-во Государственного научно-учебного центра «Колледж», 1999. – С. 7-13.

17. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1981. – Вып.10. – С.350-368.

18. Тарасова Е.В., Черноватый Л.Н. О понятии лингвистического фрейма // Вісник Харківського університету: Теоретичні і прикладні аспекти комунікативної діяльності. – 1994. - №382. – С. 111-124.